

סקירת מחקרים

התרחקות מן הדת ונשירה בחברה הדתית-לאומית

איגוד רבני קהילות
חיבור של מסורת

מאת: דרור יהב
אלול תש"פ | ספטמבר 2020

תוכן עניינים:

3	סקירת מחקרים - תקציר
4	רקע לסקירה
4	שאלת המחקר
4	המחקרים הרלוונטיים ביותר לשאלת המחקר
6	שיעור המתרחקים מן הדת
7	טבלה א: רמת הדתיות של מי שגדלו בבתים דתיים, נתוני הסקר החברתי 2019-2007
8	טבלה ב: רמת הדתיות של מי שגדלו בבתים חרדים, נתוני הסקר החברתי 2019-2007
8	טבלה ג: סיכום השוואת נתוני הנשירה של מי שגדלו בציבור דתי או חרדי ומגדירים את עצמם כיום פחות מ'דתי', על פי הסקר החברתי
9	טבלה ד: רמת הדתיות של בני 20-44 שגדלו בבתים דתיים, נתוני הסקר החברתי 2019-2007
10	טבלה ה: שינויים ברמת הדתיות במגזר היהודי, על פי רוזנר ופוקס
11	טבלה ו: "מטריצת המעברים", כאשר קטגוריות הדתי והחילוני בדור הנוכחי מאוחדת
13	מחקרים נלווים
13	מחקר בוגרי החמ"ד - עדו ליברמן (2018)
15	ישראל ריץ' ותחיה וינוגרד-ג'אן (2004)
17	נספח א: סוגיות מתודולוגיות
17	סקר PEW
19	נספח ב: פילוח החברה היהודית לפי רמת דתיות
19	טבלה ז: התפלגות הציבור היהודי לפי נתוני הסקר החברתי, באחוזים
20	טבלה ח: סקר כח אדם של הלמ"ס - נתונים על החברה הדתית והחרדית
22	נספח ג: בחינת הקטגוריה "מסורתית"
23	טבלה ט: "עד כמה חשובה הדת בחיים" לפי רמת הדתיות, PEW 2016 (נתונים גולמיים)
23	טבלה י: "רמת שמירה על המצוות" לפי רמת דתיות, PEW 2016 (נתונים גולמיים)
25	נספח ד: מבט רב-גילאי
25	טבלה יא: הרמה הדתית של אלו שגדלו בבית דתי לפי גילאים, הסקר החברתי 2018
26	טבלה יב: שינויים ברמת הדתיות אצל אלו שגדלו בבית דתי לפי גילאים, הסקר החברתי 2018
28	ביבליוגרפיה

סקירת מחקרים - תקציר

מסמך זה בוחן את נתוני הדת"ל"שים בציבור הדתי-לאומי בשנים האחרונות. בשל ריבוי מחקרים שנעשו בתחום בשנים האחרונות המציגים נתונים סותרים, נתבקשתי לברר את תמונת המצב הקרובה ביותר למציאות. המסמך מתבסס על נתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה ועל מספר מחקרים שפורסמו בשנים האחרונות, ומנסה להפיק מהן תובנות רלוונטיות.

1. **מסקנות** על פי ניתוח המחקרים הרלוונטים (ראו פירוט בגוף המסמך), הממצא הבולט הוא כי למרות ירידה מסוימת בשנים האחרונות, נתוני הנשירה מהציבור הדתי לאומי עדיין גבוהים למדי ועומדים על כ-35%. זאת בהשוואה לציבור החרדי, בו הנשירה עומדת על כ-7%-8 בלבד - יחס של כמעט 5:1.
2. **פילוג למגזרים** בחינה של תתי-מגזרים בציבור הדתי מלמדת כי המגזר ה'תורני' הוא המוביל, ובשיעור ניכר, בשמירה על המשכיות דתית. 80% מחבריו דיווחו כי נשארו דתיים או נעשו חרדים, לעומת 69% במגזר ה'דתי' ו-47% בלבד במגזר הדתי-ליברלי.
3. **השפעת הבית** ממחקר נוסף שנערך בציבור הדתי-לאומי עולה כי הנתון המשפיע ביותר על שימור דתיות ובמניעת נשירה הוא רמת ההקפדה על קיום מצוות בבית. נמצא באופן מובהק כי ככל שרמת שמירת המצוות בבית גבוהה יותר, כך עולה הסיכוי למנוע נשירה בהמשך. במילים אחרות, "מי ששומר - פחות נושר".
4. **גיל הנישואים** כמו כן, נמצא קשר ישיר בין גיל הנישואים לנשירה מהדת. ככל שגיל הנישואין צעיר יותר כך עולה מידת ההמשכיות הדתית, וככל שהוא מבוגר יותר כך חלה ירידה בהמשכיות הדתית ועלייה במידת ההתרחקות מהדת.

רקע לסקירה

סוגיית הדתלשי"ם - מזה שנים מורגשת בציבור הדתי-לאומי תחושה כי ישנה בעיה חמורה באחוזי ההתרחקות מן הדת (דתל"שים). התופעה קיבלה התייחסות ציבורית כבר בשנות ה-90' וגובתה במספר מחקרים ובהם נתונים המעידים על אחוזי נשירה גבוהים, חלקם אף הגיעו לכמחצית מן האוכלוסיה הסרוגה. היות ותופעה זו משרידה, בין היתר, רבנים ומחנכים רבים במגזר, התבקשתי לבחון את התופעה עבור צוות רבנים שמבקש להציע לה מענה.

סקירת מחקרים - מטרתו של מסמך זה היא לעמוד על התפשטות התופעה בחברה הדתית ועל הגורמים המרכזיים לה. לצורך כך נסקרו מחקרים שונים שנכתבו הן במסגרת אקדמית, הן מטעם ארגונים הפועלים בזירה החברתית בישראל והן על ידי חוקרים עצמאיים. רק חלקם אכן סקרו את התופעה בשטח, בעוד שרובם ביקשו לספק זוויות חדשות לנתונים שכבר פורסמו.

לאור זאת, הסיכום יציג בתחילה את הנתונים הרלוונטים ביותר לשאלת המחקר, ולאחר מכן את המחקרים ההיקפיים והתובנות של העוסקים בתחום.

חשוב: לאורך המחקר תוצג השוואה לנתוני הנשירה בעולם החרדי, הנמוכים משמעותית מאלה שבציבור הסרוג. אין בכך כדי לרמז על כיוון דתי מסוים שהכותב סבור כי יש לפנות אליו - לציבור הדתי-לאומי ישנה השקפת עולם ותפיסת חיים השונה מהותית מזו החרדית. עם זאת, ההשוואה מחדדת את 'תמונת הראי' אצל ציבור אחר המתמודד אף הוא עם תופעת הנשירה, ואף מוכיחה כי ניתן להתמודד איתה.

שאלת המחקר

השאלה אותה התבקשתי לברר היא: **מהו היקף העוזבים את מסגרת החיים הדתית בציבור הסרוג?** שאלה זו ממוקדת כדי להימנע מפיזור יתר בתחום רחב זה. לא התייחסתי כלל להיקף הנשירה **ממוסדות** החמ"ד במעברים מגנים לבתי ספר ומבתי ספר לחטיבות הביניים, לא הרחבתי על **הסיבות** לנשירה ולא נכנסתי לשאלות בתחום **העדתי או הסוציו-אקונומי** של אוכלוסיית המתרחקים.

המחקרים הרלוונטים לשאלת המחקר

בשנים האחרונות נעשו מחקרים שונים ומהם ניתן ללמוד על היקף התופעה. הסיבות המרכזיות להתמקד במחקרים מסוימים על פני אחרים הינם:

- **רלוונטיות** - מחקרים שכללו שאלות שעסקו ישירות בשאלת המחקר הרלוונטית.
- **כלליות** - סקרים שנערכו על כלל הציבור, ולא רק על ציבור דתי-לאומי על נגזרותיו.
- **היקף** - כמות גדולה יחסית של נסקרים.

לאור זאת, הנתונים המרכזיים שיוצגו במסמך זה מתבססים על המחקרים הבאים:

- א. **הסקר החברתי של הלמ"ס** (2018-2009);¹
- ב. **סקר מכון PEW** האמריקאי, *Israel's Religiously Divided Society*, על מאפיינים בחברה הישראלית (2014-2015);²
- ג. מחקר שערכו **שמואל רוזנר וקמיל פוקס** מטעם "המכון למדיניות העם היהודי" (2018), שפורסם בספרם "#יהדות ישראלית".³

¹ "הסקר החברתי" של הלמ"ס מתבצע מדי שנה מאז 2002 וכולל שאלות קבועות לצד עיסוק בנושא ממוקד. בשנת 2009 הנושא הממוקד היה "דתיות ומשפחתיות", וכלל שאלות רבות בתחום ההתנהגות הדתית. בשנת 2012 הופיעו מספר שאלות על רמת הדתיות, והן מופיעות באופן קבוע בסקר החל משנת 2017. הפקת דו"חות מהסקר החברתי זמינה חינם במרשתת באתר הלמ"ס.

² מכון PEW הינו מכון אמריקאי הפועל משנת 2004 ובוחר סוגיות חברתיות, פוליטיות, כלכליות ואחרות בארה"ב ובעולם. למחקר המלא, כולל אפשרות להורדת כלל התוצאות: <https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society>

³ שמואל רוזנר וקמיל פוקס, **יהדות ישראלית - דיוקן של מהפכה תרבותית**, הוצאת דביר, 2018.

שיעור המתרחקים מן הדת

כפי שציינו, בשנים האחרונות פורסמו מחקרים הטוענים כי רמת ההתרחקות מן הדת בחברה הדתית גבוהה ביותר, וחלקם אף טענו שהיא קרובה ל-4.50%⁴ מחקרים אלה התבססו על ניתוח נתונים שהתקבלו בסקרים של הלמ"ס ו-PEW. פרק זה יבחן את הנתונים בעין מעמיקה יותר וינסה לחלץ את השיעור האמיתי של הנושרים מתוך הסקרים השונים.

כבר בשלהי שנות ה-1990 קבע ישראל ריץ' כי בשנים 1990 ו-1999, כ-40% מן התלמידים הגדירו את עצמם כ'פחות דתיים' מאשר אביהם.⁵ גם מרדכי בר-לב קבע כי שיעור החילון גבוה ועומד על קרוב ל-40%, לאחר שהיה בנסיגה במהלך שנות ה-80.⁶

המחקר המשמעותי והמקיף ביותר המספק נתונים בנוגע לשאלת המחקר הוא 'הסקר החברתי' של הלמ"ס, שנערך מדי שנה החל משנת 2002.⁷ החל משנת 2007 ועד 2012 התווספו לסקר שאלות על רמת דתיות, אשר הוצאו מהסקר והוחזרו אליו בשנת 2017 ואילך. הנתונים מאפשרים לבחון את הדיווח העצמי על רמת הדתיות הנוכחית של הנשאלים ושל הבית בו גדלו לאורך זמן. באופן זה ניתן לאתר את מי שדיווחו כי הם גדלו בבית דתי, וכיצד הם מגדירים את עצמם כיום. בחינת השינויים ברמת הדתיות לאורך השנים מלמדת כי למרות ירידה משמעותית ברמת הנשירה, היא עדיין עומדת על למעלה מ-40% מהציבור הסרוג.

⁴ מיכאל זלבה, **דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי**, (2016), מרכז חות"ם - מציין כ-48% חילון; דן בן דוד, **עושים (לומדים) חשבון בישראל: מגמות דמוגרפיות מנוגדות וליבת לימודים**, מרכז שורש, נובמבר 2019 - מצביע על 42% (עמ' 3); אלכס וינרב ונחום בלס, **מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית**, נייר מדיניות מס' 2/2018, מכון טאוב, מאי 2018, קובעים כי 31% ממי שנולדו דתיים כבר לא יהיו דתיים בגיל 24 (עמ' 32). הנתון האחרון אינו סותר את הנתונים האחרים שהצגנו, מכיוון שמחקרם בוחן שינויים עד גיל 24, בעוד שתהליכי עזיבת הדת נמשכים לפחות עד גיל 35 ואף למעלה מכך.

⁵ לסלוי וריץ', **סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי דתי - דו"ח מחקר**. אוניברסיטת בר-אילן, תשס"א.

⁶ מיכאל בר-לב ואברהם לסלוי, **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי**, אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ד.

⁷ הסקר החברתי משמש את מדינת ישראל לקבלת החלטות אסטרטגיות בנושאים רבים, והוא נחשב לסקר מהימן ומקצועי מאוד. קבוצת המחקר שלו משתנה וכוללת כ-7,500 איש בשנה בחיתוכים שונים, ביניהם למעלה מ-750 דתיים. אף שיתכן כי רמת הפילוח בשנה מסוימת אינה משקפת במדויק את תתי-המגזרים בציונות הדתית, העובדה שהנתונים חוזרים על עצמם שנה אחר שנה מקשה לטעון כי יש כאן תקלה מחקרית או חוסר מהימנות סטטיסטית.

טבלה א: רמת הדתיות של מי שגדלו בבתים דתיים, נתוני הסקר החברתי 2019-2007

2019	2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
5.8%	6.3%	5.6%	5.5%	6.0%	6.9%	6.1%	5.7%	7.9%	חרדי
50.9%	51.8%	50.8%	46.5%	45.2%	43.0%	46.7%	43.5%	41.6%	דתי
15.3%	15.7%	18.2%	18.0%	21.4%	19.4%	18.7%	21.8%	21.4%	מסורתי דתי
17.7%	17.3%	14.9%	21.0%	20.1%	22.9%	20.8%	19.6%	20.0%	מסורתי לא כל כך דתי
10.2%	8.8%	10.5%	9.0%	7.2%	7.8%	7.7%	9.4%	9.1%	לא דתי, חילוני
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל
43.3%	41.8%	43.6%	48%	48.7%	50.1%	47.2%	50.8%	50.5%	סך הכל נשירה (פחות מדתי)

בסקר PEW שנערך בשנת 2016 עולה כי מבין האנשים שאמרו כי הם גדלו בבית דתי, 5% נעשו חילונים, 35% מסורתיים, 54% נותרו דתיים ואילו 5% נעשו חרדים. בסך הכל, אחוזי הנשירה בסקר זה עומדים על כ-40%.⁸

השוואה של נתוני הלמ"ס לנתוני המגזר החרדי מלמדת כי שיעור הנשירה בציבור החרדי נמוך באופן משמעותי מזה שבציבור הסרוג. בשל מספרם הנמוך של הנבדקים, טעות המדגם במדידת שיעור חרדים שנעשו חילונים ומסורתיים גדולה יותר, וקשה לעמוד על מספרם המדויק. אם מצרפים לחרדים שנותרו חרדים גם את החרדים שמדווחים כי כיום הם דתיים, מתקבל שיעור שימור של 91.7%, כלומר נשירה שנעה בטווח שבין 6%-8 - פי 5 עד 6 פחות מאשר בציבור הדתי.⁹ במבט רב-שנתי מתברר כי גם שם שיעור החילון נמצא בירידה.

⁸ על הבעיה המתודולוגית שבסקר PEW ראו להלן נספח א.

⁹ בשל טעויות הדגימה שנגרמות בגלל המספר הקטן של חרדים שמוגדרים כמסורתיים וחילונים, חישוב אחוזי הנשירה נעשה על הנוסחה של 100 אחוז פחות אלה שמוגדרים חרדים ודתיים.

טבלה ב: רמת הדתיות של מי שגדלו בבתים חרדים, נתוני הסקר החברתי 2007-2019

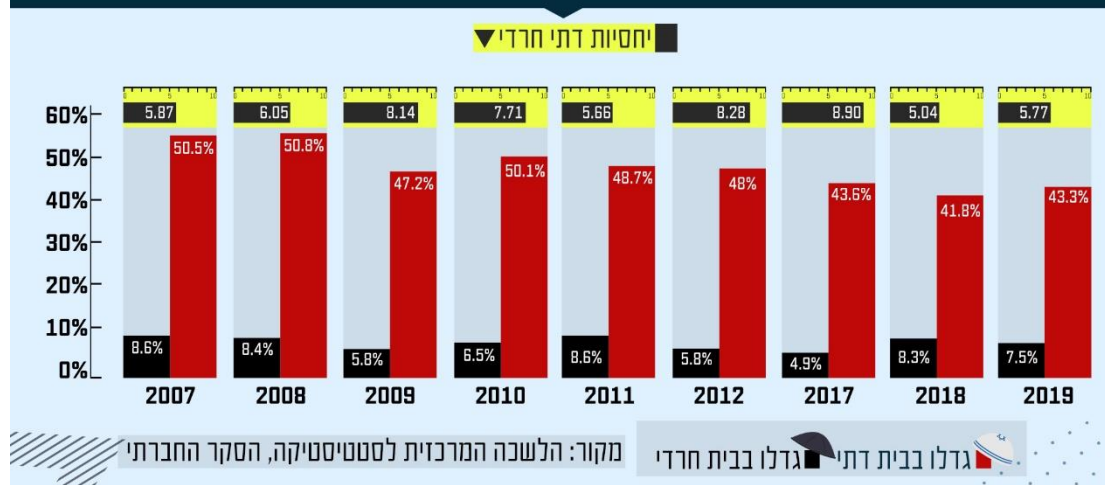
2019	2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
87.5%	87.9%	89.8%	89.9%	87.6%	87.4%	86.6%	86.4%	85.7%	חרדי
5.0%	3.8%	5.3%	4.3%	3.8%	6.1%	7.6%	5.2%	5.7%	דתי
4.4%	2.7%	-	3.8%	4.6%	3.1%	-	3.4%	3.7%	מסורתי דתי
-	-	-	-	-	-	-	3%	3.8%	מסורתי לא כל כך דתי
-	-	2.5%	-	-	-	-	-	-	לא דתי, חילוני
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל
7.5%	8.3%	4.9%	5.8%	8.6%	6.5%	5.8%	8.4%	8.6%	סך הכל נשירה (מאה אחוז פחות חרדי ודתי)

השוואה של נתוני הנשירה בין הציבור הדתי והחרדי מחדדת את ההבדלים:

טבלה ג: סיכום השוואת נתוני הנשירה של מי שגדלו בציבור דתי או חרדי ומגדירים את עצמם כיום פחות מ'דתי', על פי הסקר החברתי

2019	2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
43.3%	41.8%	43.6%	48%	48.7%	50.1%	47.2%	50.8%	50.5%	דתי
7.5%	8.3%	4.9%	5.8%	8.6%	6.5%	5.8%	8.4%	8.6%	חרדי
5.77	5.04	8.90	8.28	5.66	7.71	8.14	6.05	5.87	יחס דתי: חרדי

נשירה מהדת השוואה בין הציבור הדתי לחרדי

היות ונתוני הנשירה הכלליים בסקר הלמ"ס מתייחסים לכלל הגילאים, על מנת לנטרל השפעות אפשריות של חילון שהתחולל לפני שנים רבות ועשוי להיות פחות רלוונטי לתופעה הנחקרת בשנים האחרונות (אף כי מימדי תופעת החילון גם לפני 50 ו-60 שנה הינם בעלי משמעות רבה בהקשר של הציבור הדתי בישראל, שלא כאן המקום להרחיב עליו), מציגה הטבלה הבאה את נתוני החילון בציבור הדתי בגילאים 20-44 בלבד:

טבלה ד: רמת הדתיות של בני 20-44 שגדלו בבתים דתיים, נתוני הסקר החברתי 2007-2019

2019	2018	2017	2012	2011	2010	2009	2008	2007	
4.9%	6.2%	5.3%	5.7%	7.2%	7.4%	7.7%	5.2%	9.1%	חרדי
60.6%	61.0%	61.5%	56.0%	56.4%	52.1%	58.0%	57.1%	49.7%	דתי
12.2%	11.9%	13.8%	15.3%	18.9%	15.3%	12.9%	16.6%	17.1%	מסורתי דתי
12.9%	11.2%	10.5%	14.5%	12.9%	19.9%	14.0%	14.3%	17.2%	מסורתי לא כ"כ דתי
9.2%	9.4%	8.4%	8.5%	4.5%	5.3%	7.3%	6.8%	6.9%	לא דתי, חילוני
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סך הכל
34.5%	32.8%	33.2%	38.3%	36.4%	40.5%	34.3%	37.7%	41.2%	סך הכל נשירה (פחות מדתי)

מטבלה זו נראה בבירור כי אחוזי החילון בשנים האחרונות עומדים על כ-33% ואף למעלה מכך.

מחקר נוסף שעסק בניתוח השינויים ברמת הדתיות הוא המחקר של **רוזנר ופוקס**, שתוצאותיו מוצגות בטבלאות להלן.

טבלה ה: שינויים ברמת הדתיות במגזר היהודי, על פי רוזנר ופוקס¹⁰

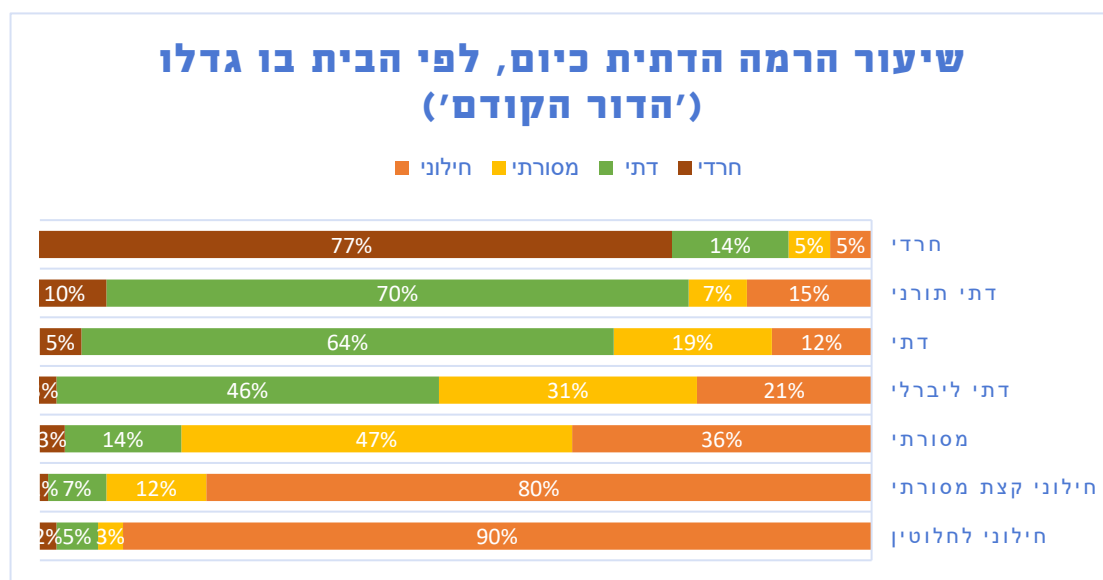
הדור הקודם, באחוזים (גדל בבית...)							הדור הנוכחי (כיום הוא...)
חרדי	דתי תורני	דתי	דתי ליברלי	מסורתי	חילוני קצת מסורתי	חילוני לחלוטין	
1%	8%	3%	7%	9%	38%	75%	חילוני לחלוטין
4%	7%	9%	14%	27%	42%	15%	חילוני קצת מסורתי
5%	7%	19%	31%	47%	12%	3%	מסורתי
1%	8%	9%	34%	5%	2%	2%	דתי ליברלי
5%	16%	40%	9%	7%	3%	1%	דתי
8%	46%	15%	3%	2%	2%	2%	דתי תורני
77%	10%	5%	3%	3%	1%	2%	חרדי
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סה"כ

מטבלה זו עולים מספר נתונים מעניינים. ראשית, **נמצא יחס ישיר בין רמת הדתיות בבית לשימור רמת הדתיות הנוכחית**. 46% ממי שגדלו בבתים דתיים-תורניים מגדירים את עצמם כך גם כיום, בעוד שבקרב מי שגדלו בבתים דתיים הנתון הוא 40%, ואילו בקרב מי שגדלו בבתים דתיים ליברלים רק 34% ממשיכים להגדיר את עצמם כך בבגרותם. הטבלה בעמוד הבא מציגה את אותם נתונים באיחוד קטגוריות של הדור הנוכחי - חילוני לחלוטין וחילוני קצת מסורתי אוחדו ל'חילוני', ותתי-המגזרים בציבור הדתי אוחדו תחת הקטגוריה 'דתי'.

¹⁰ "היהדות ישראלית", עמ' 227.

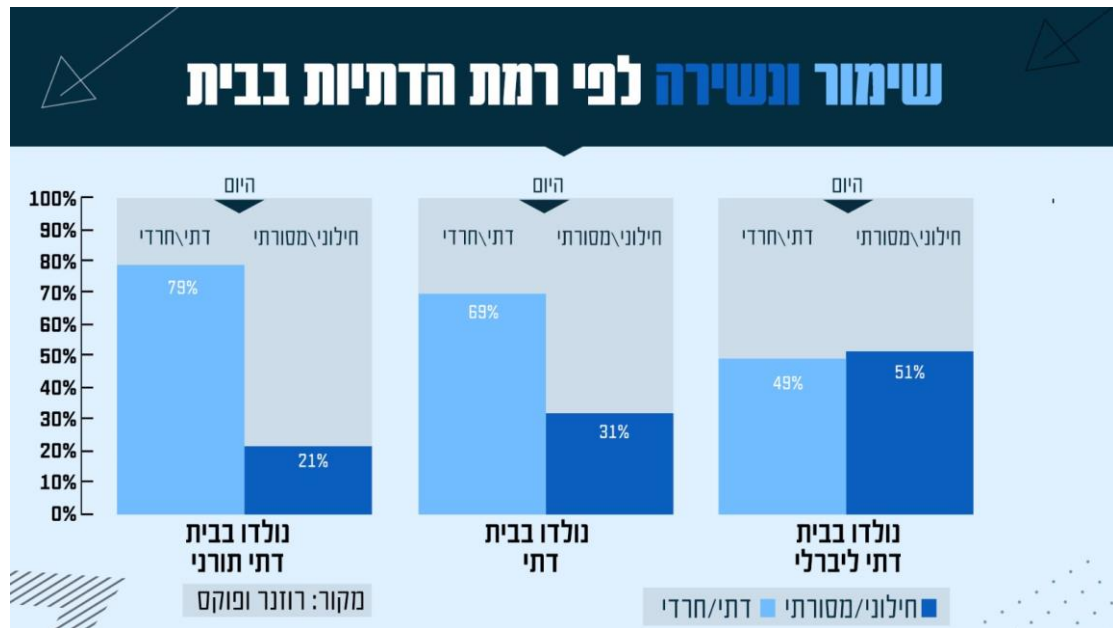
טבלה זו: "מטריצת המעברים", כאשר קטגוריות הדתי והחילוני בדור הנוכחי מאוחדת

הדור הקודם, באחוזים								
חרדי	דתי תורני	דתי	דתי ליברלי	מסורתי	חילוני קצת מסורתי	חילוני לחלוטין		
5%	15%	12%	21%	36%	80%	90%	חילוני	הדור הנוכחי
5%	7%	19%	31%	47%	12%	3%	מסורתי	
14%	70%	64%	46%	14%	7%	5%	דתי	
77%	10%	5%	3%	3%	1%	2%	חרדי	
100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%	סה"כ (מעוגל)	

כשמחברים יחד את הקטגוריות השונות של הדתי והחילוני ובוחרים את השינוי ברמת הדתיות, מתברר כי שיעור החילון בקרב מי שגדלו בבתיים תורניים עומד על 20%, בעוד שאצל מי שגדלו בבתיים "דתיים" הוא 31% ואילו בקרב מי שגדלו בבתיים דתיים-ליברלים - 51% אינם מגדירים את עצמם כדתיים או חרדים. למרות אחוז השימור הגבוה של קבוצת הדתיים-תורניים, קטגוריה זו גם נוטה קלות לחילון יותר מאשר הקטגוריות האחרות (8% לעומת 7% בדתי-ליברלי ו-3%

ב"דתי". יצויין כי זהו נתון יוצא דופן שלא מתיישב עם שאר הנתונים, ויתכן כי נגרם מסטיית תקן גדולה בשל מיעוט נבדקים.

מחקרים נלווים

מחקר בוגרי החמ"ד - עדו ליברמן (2018)

ליברמן בדק את בוגרי החמ"ד מסיום הלימודים במוסדות חמ"ד ועד גיל 30. לתפיסתו, הדתיות (והדתל"שיות) היא תהליך מתפתח ודינמי המשתנה באופן דו-כיווני במהלך החיים, ובפרט במהלך העשור השלישי לחיים (קרי עד גיל 30). האדם הדתי הבוגר מפתח זהות דתית דינמית שמשתנה במהלך תקופה זו, ודגימה חד פעמית עלולה להחמיץ את השינויים שהוא עובר, ובפרט כשמדובר במחזוריות של ירידה ועלייה ברמה הדתית. ליברמן מדגיש כי הזהות הדתית אינה רק בחירה אישית אלא תלויה גם ב"נקודת המוצא", כלומר בית ההורים.

במחקרו פעל ליברמן בשיתוף עם החמ"ד. הוא דגם 1,500 נבדקים בשלוש קבוצות גיל שונות ועל פי פילוח של בתי ספר שונים, ואפיין את המשיבים על פי "שאלון חיים" מפורט, שאיפשר לו לשבץ את המשיב בתת-קבוצות בעולם הדתי. שאלון זה הופץ בין בוגרי החמ"ד והמענה היה וולנטרי.

בשונה ממחקרים אחרים, ליברמן לא התבסס על דיווח עצמי אלא סיפק למשיבים הגדרות קשיחות של מהי דתיות: אדם המשתדל לקיים לפחות את המצוות המרכזיות כגון שמירת שבת, כשרות וכדומה, כחובה הלכתית נחשב ל"דתי". זאת בשונה מהמסורת, שעושה זאת כחלק ממסורת ישראל, ולעומת החילוני שאינו רואה עצמו מחויב כלל למסגרת הלכתית כלשהי.

ממחקרו של ליברמן עולה כי כ-85% מבוגרי החמ"ד מדווחים כי הם גדלו בבית דתי. כבר בסיום בית הספר התיכון (או האולפנה או הישיבה התיכונית), ישנה נשירה בשיעור של 10.6% מהתלמידים שגדלו בבית דתי, והיא מגיעה בסך הכל לכדי 16% לאחר עשור.

בקרב הבנים שיעור החילון כמעט כפול מאשר אצל הבנות: 21% לעומת 11.3%.

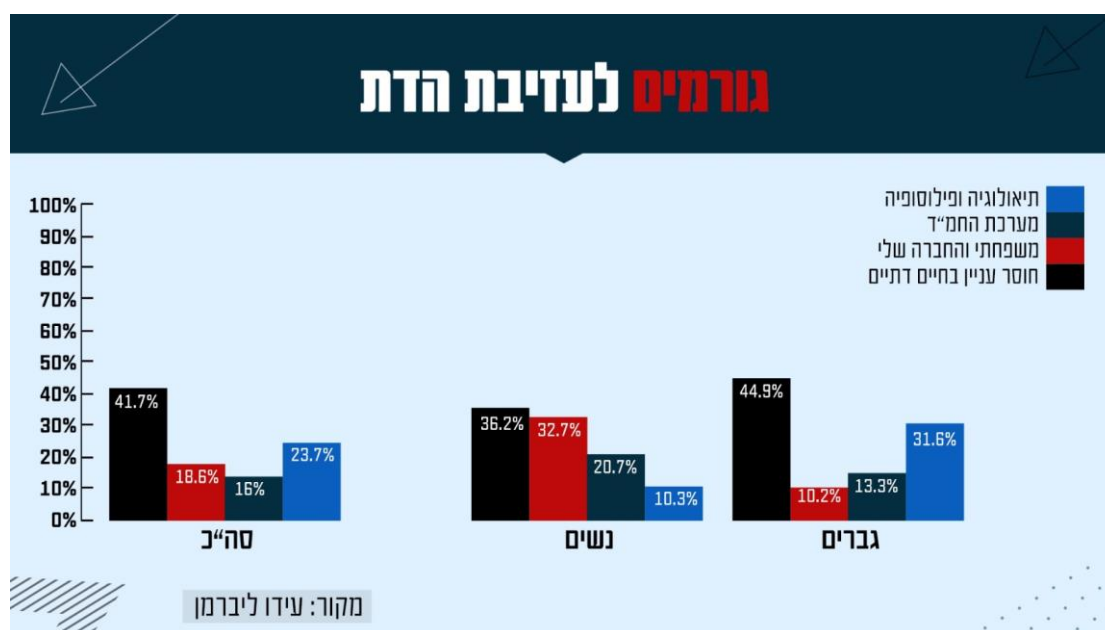
יצוין ששיעורים אלה נמוכים משמעותית מהשיעורים שהתקבלו מהסקרים האחרים שהוצגו לעיל. סיבה אפשרית היא שהמחקר כלל אנשים עד גיל 30 בלבד, בעוד שאנו יודעים כי תהליכי החילון נמשכים גם בגילאים מאוחר יותר. שנית, ההגדרה הקשיחה של דתיות שונה מההגדרה העצמית בסקרים האחרים ובוחנת בעיקר את מדד קיום המצוות ואת הסיבות לכך. הדבר משליך כנראה על מי שנמצאים בתהליכי גיבוש זהות לא-דתית, שעדיין עונים על ההגדרה שהציע ליברמן לדתיות אך למעשה נמצאים בשלב של התרחקות מן הדת.

קשר בין מאפייני מוסד הלימודים וההתרחקות מן הדת

מבחינת מוסד הלימודים, בקרב בנות **שנאו מבתיים דתיים** ולמדו בבית ספר תורני עם פנימייה, שיעור החילון בגיל 30 עומד על 10%, בעוד ששיעורו בקרב בנות דתיות שלמדו בבית ספר "תורני" רגיל ללא פנימייה עומד על 18% ובקרב בנות שלמדו בבית ספר תיכון לבנות הוא 3.6% בלבד. יחד

עם זאת, הקפיצה בשיעור החילון מסיום תקופת בית הספר ועד גיל 30 עומדת בתיכון לבנות על 7.2% מכלל הבוגרות, לעומת 4.9% בבית ספר תורני עם פנימייה ו-10.5% בבית ספר תורני רגיל. בקרב הבנים שלמדו בישיבה עם פנימייה, שיעור החילון בגיל 30 עומד על 16.8%, בעוד שבקרב בנים שלמדו בבית ספר תורני "רגיל" הוא 16.3% ואילו בתיכון לבנים הוא גבוה יותר ועומד על 22.4%.

הסיבות לדתל"שיות

לפי ליברמן, הסיבה המובהקת ביותר לדתל"שיות היא "חוסר עניין בחיים דתיים". אולם בעוד שאצל הבנים הגדירו אותה כסיבה המרכזית לחילון, אצל הבנות היא מקבלת רק 36.2%. תשובות מובילות נוספות בקרב הבנים: תאולוגיה ופילוסופיה 31.6% (תשובה זו מופיעה בשיעור ניכר בעיקר אצל בוגרי התיכון המעורב), מערכת החמ"ד 13.3% ו"משפחתי והחברה שלי" 10.2%. אצל הבנות, "משפחתי והחברה שלי" זוכה ל-32.7%, לאחר מכן מערכת החמ"ד עם 20.7% וסיבות תאולוגיות ופילוסופיות מקבלות 10.3% בלבד.

באופן מובהק, ככל שאדם צעיר יותר כך עולה רמת ה"חוסר עניין בחיים דתיים" כגורם בשיקול לנשירה (58.1% בגילאים הצעירים לעומת 39.7% בגילאים המבוגרים), בעוד שבגילאים המבוגרים יותר עולה השיעור של סיבות כגון המשפחה והחברה (19.2% לעומת 9.7% בגיל הצעיר) ומערכת החמ"ד (19.3% בגיל 30 לעומת 12.9% בגיל צעיר).

בקרב הבנות שלמדו בבית ספר תורני עם פנימייה, מערכת החמ"ד היא הסיבה המרכזית לנשירה - 36.4%, הרבה יותר מאשר בקרב בנות שלמדו בבית ספר תורני רגיל (21.1%) או בתיכון (15.4%). אצל בנות אלה בולט גם השיעור של "חוסר עניין בחיים דתיים" הדומה לשיעורו אצל הבנים (45.5%). בקרב בנות דתיות שלמדו בתיכון הסיבה המרכזית לנשירה היא "משפחתי והחברה שלי", שעומד על 61.6%.

גילאי השינוי ושינויים משפחתיים

ליברמן מצא כי בקרב כל האוכלוסייה, גילאי השינוי מדתיות לחילוניות ולהיפך קורים בגיל צעיר יחסית - בממוצע 21. אמנם תהליכי חילון מתרחשים מוקדם יותר מאשר תהליכי חזרה בתשובה. עוד נמצא כי ככל שגיל הרווקות עולה, כך אחוזי החילון גדלים. כלומר נמצא קשר ישיר בין נישואין בגיל צעיר יחסית לבין הישארות במסגרת הדתית.

ישראל ריץ' ותחיה וינוגרד-ג'אן (2004)

התרחקות מן הדת בקרב מתבגרים

המחקר נערך בשיתוף החמ"ד על כ-2000 נבדקים בכיתות י' וי"א במסגרות החמ"ד. הוא בחן את הסביבה החברתית-דתית של המתבגר, המורכבת משלוש מערכות: בית ההורים, בית הספר והשכונה. כל אחת מהן אופיינה במדרג של הקפדה על קיום מצוות בשלוש רמות (גבוה, בינוני ומועט). כל מתבגר שויך לסט מסוים של מערכות, לפי האופן שבו הוא הגדיר את מידת ההקפדה על קיום מצוות בכל אחת מהסביבות המהותיות בחייו.

וינוגרד-ג'אן מעריכה כי ההתרחקות מן הדת מתחלקת לשלוש קבוצות: מצבו הדתי של הפרט כיום ביחס למצבם הדתי של הוריו; רמתו הדתית ביחס למצבו בעבר; הדתיות של האדם בעתיד כפי שהוא מעריך כיום. התמקדות במימד האחרון מספקת מבט רב ערך על מידת הדתיות של האדם, היות והיא מאפשרת רפלקציה של הנער לגבי מצבו. דווקא היחס לעתיד עשוי לשקף את רצונו האמיתי של האדם, כשהוא משוחרר מלחצי הסביבה הקרובה.

הנתון הבולט ביותר שעלה מן המחקר הוא ההשפעה של הבית על מידת שמירת המצוות. **מידת ההקפדה הממוצעת בבית ההורים הסבירה במידה רבה את ההתרחקות מן הדת: ככל שרמת ההקפדה היתה גבוהה יותר, מידת ההתרחקות הממוצעת מן הדת היתה נמוכה יותר, ולהיפך: ככל שההקפדה על שמירת מצוות היתה נמוכה יותר, כך עלו שיעורי ההתרחקות הממוצעת מן הדת.**

לעומת זאת, תפיסת הצעירים את מידת ההקפדה בכיתה ובשכונה לא הוכיחה קשר בולט כל כך להתרחקות מן הדת. למעשה, החוקרים טענו כי לא משנה מהי הרמה הנתפסת של ההקפדה בקיום המצוות בכיתה ובשכונה - ההתרחקות מן הדת מושפעת, לפחות בגילאים אלה, רק מהאופן שבו הצעירים תופשים את הנעשה בבית הוריהם! **ממצא זה מחזק את כוחו של הבית ביחס לסוכני החיברות**

החיברות	האחרים	שפוגשים	הצעירים
---------	--------	---------	---------

במהלך חייהם.

נמצא גם קשר ישיר לנתון "הדגש שנותנים ההורים על הדת" בבית. ככל שבני הנוער תופשים את הוריהם כמדגישים יותר את הדת, הם יטו פחות להתרחק ממנה בעתיד. הדבר מעניין כי הנתון אינו

מודד את מידת ההקפדה של ההורים על מצוות בפועל, אלא את הערך שמעניקים ההורים לחיים הדתיים לפי תפישת ילדיהם.

נתון מעניין נוסף הוא שיעור בני הנוער המתגוררים בקביעות במקום מגוריהם. נמצא כי אצל בני נוער שלא עברו דירה בעשור האחרון שיעור ההתרחקות היה נמוך יותר מאשר אצל בני נוער ששינו את מקום מגוריהם, וזאת בין אם ההורים הדגישו (בממוצע) את הדת בחייהם במידה רבה ובין אם במידה נמוכה.

פרמטרים נוספים שמנבאים רמה גבוהה של התרחקות עתידית מן הדת הם מידה נמוכה של שייכות ומעורבות בקהילה הדתית, או מעורבות נמוכה בפעילויות הנעשות במסגרות דתיות. גם צעירים שמרגישים דחויים על ידי הוריהם נוטים יותר לעזוב את הדת בעתיד. גם מחקר זה מאשש את הנתונים כי בנות נוטות להתרחק מהדת פחות מאשר בנים. נתון חשוב נוסף שעולה הוא כי רבים מבני הנוער שמרגישים שהם פחות דתיים מהוריהם או פחות מקפידים על קיום מצוות יחסית למה שנהגו בעבר, עדיין מתכננים בחייהם הבוגרים לנהל אורח חיים של הקפדה על קיום מצוות.

לסיכום כותבת ג'אן, "ההורים הם הנושאים העיקריים באחריות למידת האוריינטציה של ילדיהם לקיום אורח חיים דתי בעתיד. ברמת הפרט הדבר מתבטא באופן שבו נתפשים ההורים מדגישים את הדת בחיי היום-יום, ובמידה שבה הם נחווים כדוחים את ילדיהם מאיתם. ברמת הסביבה, אחריות ההורים מתבטאת בדרך שבה הם נתפשים על ידי ילדיהם כמקיימים מצוות, מדגישים את הדת בחיי היום-יום ובהחלטתם לגבי מעבר דירה".

לפי המחקר, תפקידה של מערכת החינוך, מעבר להקניית ידע וערכים, היא לארגן מסגרות חברתיות דתיות שבהן תתאפשר פעילות של צעירים דתיים בשעות הפנאי. **ככל שהצעירים מעורבים יותר בפעילויות כאלו, נטייתם להתרחק מן הדת בעתיד נמוכה יותר.** בנוסף, מערכת החינוך אמורה לבנות תחושה של השתייכות לקהילה הדתית - ערכים משותפים, היסטוריה משותפת, קשרים רגשיים, פיתוח תחושת יכולת להשפיע על הקהילה ואינטגרציה עם הקהילה הדתית. ככל שהצעירים מרגישים קשורים יותר לקהילה הדתית, כך הם משערים שלא יתרחקו מן הדת. יש להציג השקעה בפעילויות חינוכיות וחברתיות כמטרת על.

נספח א: סוגיות מתודולוגיות

הדתיות הינה תופעה רציפה, ואין מדד אחד ויחיד להגדרה של אדם דתי. לכן קשה מאוד למדוד רמת דתיות. כפי שציין שלמה קניאל בראיון שערכנו עימו, הדתיות נמדדת בשלושה אפיקים: אמונות, התנהגות דתית והשתייכות חברתית. בכל אחד מהם ישנן רמות ומדרגות שונות, כך שאין זה אפשרי להגדיר רמת דתיות אחידה. מתוך כך ברור שעצם הנושא בו אנו עוסקים, הדתל"שים, מעורר בעיה מחקרית. כיצד מאפיינים אדם שעזב את הדת? האם עזיבה זו צריכה להיות טוטאלית משלושת המעגלים, או שיתכן שגם אם הוא משמר חלק מהם הוא עדיין נקרא 'דתי'? דרושות אמות מידה מורכבות ביותר כדי לקבוע מיהו דתי ומי כבר לא.

הסקרים שהבאנו נסמכים על דיווח עצמי של מידת הדתיות. כלומר, אנשים דיווחו על עצמם שהם 'דתיים', 'חרדים' וכו'. שיטה זו מקובלת מאוד בסקרים גדולים, ומבירורים שערכנו מול חוקרים בתחום התקבל הרושם כי הדיווח העצמי מהימן גם מבחינת אמינות התשובה (אנשים נוטים לענות את האמת על עצמם), וגם מבחינת רמת המובחנות שלה, כלומר עד כמה היא משקפת את המציאות (אדם מסורתי לא יגדיר את עצמו כדתי ולהיפך). לכך יש לצרף גם את העובדה כי כשמדובר על מחקרים חברתיים רחבים שמתבצעים על אלפי אנשים, אין אפשרות לספק לנשאל רצף של תשובות, היות ואחרת לא תהיינה משמעות לתשובות (אם נציג לנסקר עשרים אפשרויות של רמת דתיות, הוא עלול להתבלבל ולא יגדיר את עצמו בצורה נכונה).¹¹

יחד עם זאת, קיימים חוקרים המבקשים לערער על תוקפו של הדיווח העצמי. לטענתם, ללא נקודת יחוס אובייקטיבית אי אפשר להסתמך עליו: לכל אדם הגדרה שונה של 'דתיות', ובית שאדם מסוים יגדיר כ'דתי', אדם אחר יגדיר כמסורתי או דתי-ליברלי. מתוך גישה זו קבע למשל עידו ליברמן סט מסוים של התנהגויות דתיות כמודל של "אדם דתי", ולפיו נקבע האם הנחקר מתאים לתבנית זו או לא. ברור שגם בשיטה זו יש בעייתיות, שהרי כאן מדובר ברמת דתיות שהחוקר הגדיר, וכמובן שזו הגדרה סובייקטיבית שלו. קשה אפוא לאמוד את רמת הדתיות משאלות סגורות בתחום ההתנהגות הדתית.

סקר PEW

כאן המקום לציין הבהרה בנוגע לסקר PEW. עורכי הסקר ביקשו להשיג נתונים מספיקים על ציבורים בישראל שבדרך כלל זוכים לפחות ייצוג, ולכן תגברו את דגימת האוכלוסייה החרדית והדתית (וגם הערבית) יותר מהאחוז היחסי שלהם באוכלוסייה. לאחר מכן שוקללו הנתונים כדי להתאימם לאפיון האוכלוסייה בהתאם לנתונים הדמוגרפיים שמספק הלמ"ס. לדוגמה, אם ראינו 20% חרדים בזמן שמשקלם באוכלוסייה (לפי סקר הלמ"ס) הוא רק 10%, הקטינו את משקלם הסופי בתוצאות במחצית על ידי כך ש"ניפחו" את ערכם של חילונים בסקר.

¹¹ ואכן קטגוריות מסוימות, כפי שנפרט להלן, מעלות מורכבות, כמו למשל זו של "מסורתי דתי".

בסקרים שבהם מתווספות "משקולות" (weights), או "מדדי ניפוח", כל נדגם מקבל מדר ספציפי שאמור לבטא את המשקל היחסי של הקבוצה שהוא מייצג באוכלוסייה. זוהי טכניקה מקובלת בסקרים דומים, כולל בסקר ה"מ"ס. כשהמשקולות מותאמות בהתאם לחישובי גיל, רמת דתיות, מקום מגורים ונתונים נוספים. באופן זה לכל נדגם מתקבלת משקולת יחודית על סמך הפרמטרים המיוחדים שלו.

היות ומכון PEW התאים את המשקולות על פי נתונים חיצוניים שהתקבלו מהלמ"ס, קשה לעמוד על רמת הדיוק של הסקר לגבי שאלת המחקר שלנו. הסיבה היא שהשאלה על רמת דתיות מתבססת על דיווח עצמי של "רמת הדתיות בבית בו גדלת" ו"רמת הדתיות היום", המהווה מרכיב מהותי בניתוח האוכלוסייה. העובדה שנתונים אלה מושפעים מאוד מהמשקולות, שהיא כאמור רק מספר משוער שנועד להתאים את נתוני הסקר למציאות, מעוררת קושי בהסתמכות על הנתונים המשוקללים (אין לנו דרך לשער כמה מהחילונים ש"התווספו" לסקר בעקבות המשוקלת אכן גדלו בבתים דתיים).

נספח ב: פילוח החברה היהודית לפי רמת דתיות

במקביל לניתוח נתוני הנשירה מהחברה הדתית, אבקש להציג את התפלגות הציבור היהודי בישראל לפי הגדרת דתיות לאורך השנים.

טבלה ז: התפלגות הציבור היהודי לפי נתוני הסקר החברתי, באחוזים

שנה	חרדי	דתי	מסורתי דתי	מסורתי לא כל-כך דתי	חילוני
2002	5.9%	10.0%	13.0%	28.4%	42.5%
2003	6.4%	9.3%	12.2%	27.3%	44.4%
2004	8.0%	8.7%	11.6%	26.7%	44.8%
2005	6.7%	9.8%	13.4%	25.0%	45.0%
2006	7.5%	9.8%	13.8%	25.0%	43.6%
2007	7.8%	9.5%	13.5%	25.5%	43.4%
2008	8.0%	9.8%	13.9%	26.3%	41.7%
2009	8.2%	11.7%	13.3%	25.2%	41.4%
2010	8.8%	9.6%	13.7%	24.4%	43.5%
2011	8.8%	10.0%	15.1%	23.3%	42.5%
2012	9.4%	9.9%	13.6%	22.6%	43.9%
2013	8.9%	10.5%	13.5%	23.3%	43.4%
2014	9.0%	11.0%	12.5%	23.7%	43.4%
2015	9.5%	10.8%	12.0%	23.8%	43.6%
2016	9.7%	10.9%	12.8%	22.3%	44.0%
2017	10.2%	11.5%	12.3%	21.4%	44.3%
2018	10.2%	11.3%	12.9%	22.2%	43.4%
2019	10.1%	11.2%	13.3%	22.1%	43.1%

מן הטבלה עולה כי המגזר החרדי כמעט והכפיל את שיעורו באוכלוסייה, מ-5.9% בשנת 2002 ל-10.1% בשנת 2019, בעוד שהמגזר החילוני והדתי צמחו אך במעט. במקביל חלה ירידה משמעותית של למעלה מ-6% בשיעורם של המסורתיים הלא-כל כך דתיים, שהם הקבוצה השניה בגודלה באוכלוסייה היהודית. הדבר מלמד על כך שהחברה הישראלית הופכת להיות מסורתית יותר, אולם כפי שציינו רוזנר ופוקס - זוהי מסורתיות חילונית, המאמצת מצוות מסוימות וטקסים יהודיים בסיסיים, אולם אינה מנהלת אורח חיים דתי.

לעומת זאת, מסקר PEW (שנערך בשנת 2015) עולה כי בציבור היהודי ישנם 49% חילונים, 29% מסורתיים, 13% דתיים ו-9% חרדים. נראה כי הקטגוריה "מסורתית" בסקר זה כוללת כ-11% פחות מאשר שתי קטגוריות המסורתית שהוצגו בסקר ה"למ"ס.

ממחקרם של רוזנר ופוקס עולה כי 28% מהיהודים בישראל מגדירים את עצמם כחילונים לחלוטין, 21% חילונים-מסורתיים (וביחד 49%), 19% מסורתיים, 5% דתיים ליברלים, 10% דתיים, 7% דתי-תורני ו-9% חרדים. הנתון הכולל של הדתיים לגווניהם מצביע על שיעור יחסי של 22% מהאוכלוסייה היהודית - כמעט כפול מאשר נתוני הסקר החברתי. לאור זאת, ניתן להניח כי ישנה חפיפה מסוימת של חלק מהדתיים-התורניים והחרדים, וכי חלק מהדתיים הליברלים יתאימו בסקרים אחרים גם לקטגוריית המסורתיים.¹²

טבלה ח: סקר כח אדם של ה"למ"ס - נתונים על החברה הדתית והחרדית

	2017	2016	2015	2014	
חרדי	9.5%	9.3%	6.8%	6.7%	
דתי מאוד	2.2%	2.1%	1.8%	1.8%	
דתי	12.2%	12.0%	15.6%	15.5%	
מסורתי	25.7%	26.3%	31.2%	30.6%	
חילוני	46.9%	46.7%	41.2%	41.4%	
אורח חיים מעורב	3.2%	3.3%	3.1%	3.3%	

מטבלה זו עולה כי שיעור הדתיים גבוה יותר מאשר בסקר החברתי. יתכנו מספר סיבות לדבר: ראשית, איסוף הנתונים בסקר זה נעשה לפי דירה ולא לפי אדם.¹³ כך, יכול המשיב להגדיר את כל דייריו באופן אחיד, גם אם בפועל הם אינם מגדירים את עצמם כך (למשל, הורה דתי שמגדיר את כל הדיירים כדתיים גם אם חלק מהילדים כבר אינם כאלה). שנית, בשונה מהסקר החברתי שנערך על ציבור מגיל 20, סקר זה נערך על אזרחים מגיל 15, שבו שיעור הדתיים באוכלוסייה גבוה יותר, גם בשל היקף הילודה וגם מכיון שתהליכי גיבוש זהות אינם בשלים בגילאים הצעירים עד כדי התרחקות מהדת. שני ההסברים יחד עשויים לשפוך אור על העובדה שבקרב הציבור החרדי לא נרשמה עלייה דומה, אלא אפילו ירידה, בהשוואה לנתוני הסקר החברתי.

¹² אריאל פינקלשטיין (דו"ח מחקר מטעם "נאמני תורה ועבודה") מציין כי אחוז החרדים שהפכו לדתיים-תורניים במחקר של רוזנר ופוקס גדול משמעותית בהשוואה לסקרים אחרים, ומכאן סביר להניח כי חלקם לפחות נעים על הציר שבין דתי-תורני לחרדי. כמו כן, לפי הסקר 36% מהגברים הדתיים הליברליים אינם חובשים כיפה, ו-10% מהם מגדירים עצמם כרפורמים וקונסרבטיביים, נתונים שאינם מתארים את ה"דתי" הקלאסי.

¹³ בשאלון מופיעה השאלה: "מהו אורח החיים העיקרי מבחינה דתית של הגרים בדירה?".

ב"סקר הנוער" שנערך בין היתר על ידי ד"ר מינה צמח על בני נוער מגיל 15 עד 24, נמצא כי בשנת 1998 9% מהנוער בישראל היו דתיים ו-9% חרדים.¹⁴ בשנת 2004, 9% היו חרדים ו-10% דתיים. בשנת 2016, 15% מהנוער היו חרדים ו-11% דתיים. הדבר משקף עלייה קלה בלבד במגזר הדתי לעומת רמת הילודה במגזר זה. החילונים ירדו מ-54% ב-2004 ל-40%, בעוד שהציבור המסורתי קפץ ל-35%. מכאן ניתן להסיק כי החברה בישראל נעשתה יותר מסורתית ויותר חרדית, אך הציבור הדתי במגמת ירידה.

למסקנות דומות הגיעו חוקרי מכון שאוב, שטענו כי **"העלייה בחלקה של האוכלוסייה החרדית, בשילוב עם גידול - או לפחות יציבות - בחלקה של האוכלוסייה החילונית, באים על חשבון האוכלוסייה הדתית והמסורתית-דתית, ובכך יוצרים למעשה חברה מקוטבת יותר, אולי אפילו דו-קוטבית, מבחינה דתית"**.¹⁵ הם מציינים גם כי "נראה שאפשר להניח ברמת הזהירות המתבקשת שהחברה הדתית והחברה החרדית עוברות תהליכים משמעותיים של חילון, או לפחות של ירידה ברמת המחויבות הדתית. בקרב האוכלוסייה הדתית אפשר להצביע על נשירה בהיקף נרחב ובכל רמות הגיל מהחינוך הממלכתי-דתי, בעיקר לכיוון החינוך הממלכתי".¹⁶

¹⁴ רובי נתנזון, איתמר גזלה ורון לייזר (חוקרות: מינה צמח ודליה שיינדלין), "לאן זה הולך?", **מחקר הנוער הרביעי של קרן פרידריך אברט, 2017**.

¹⁵ אלכס וינרב ונחום בלט, **מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית**, מכון שאוב, 2018, עמ' 23.

¹⁶ שם, עמ' 22.

נספח ג: בחינת הקטגוריה "מסורתית"

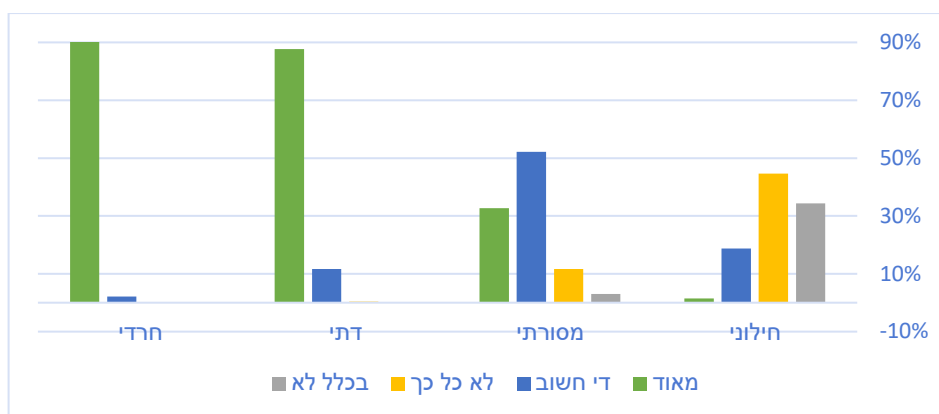
כאמור, בשל האופי המורכב של הזהות הדתית קשה להסתפק בהגדרה אחידה, ולכן סקרים שונים הציגו הגדרות שונות. כדי להשוות בין הנתונים היה צריך להשיג אחידות מסוימת. הקושי הוא בעיקר בקטגוריות של מסורתית-דתי (הסקר החברתי) ודתי-ליברלי (רוזנר ופוקס).

מהסקר החברתי בשנת 2009 עולה כי 29.9% מהגברים בקטגוריה מסורתית-דתי חובשים כיפה בקביעות, מאפיין מובהק של אנשים דתיים. באותו סקר משנת 2018 עלה כי 42.3% מהמסורתיים-דתיים שגדלו בבתים דתיים טוענים כי מידת הדתיות שלהם לא השתנתה לאורך חייהם, ו-15% אף טענו כי הפכו לדתיים יותר. נתון זה קשה להסבר שכן הוא מערער את ההגדרות שעליהן מתבססים החוקרים. לצד זאת ניתן לומר שמדובר באנשים התרחקו והתחזקו במהלך השנים כך שמנעד הדתיות שלהם נע עד שהתייצב על 'מסורתית'. זאת לצד האפשרות שהמושג 'מסורתית' נעשה כוללני יותר ומכיל אפשרויות שונות שבעבר היו מתויגות כדתי.

נתון דומה עלה בסקר ה-PEW, לפיו 42% ממי שגדלו כדתיים ונעשו מסורתיים, "מקפידים מאוד" על שמירת המסורת היהודית. למעשה, אין דרך אמפירית לחשב כמה מבין המסורתיים-דתיים הינם באמת דתיים. **עם זאת, עצם ההבחנה בין מסורתית-דתי לדתי מעידה על כך שהנשאלים שגדלו בבית דתי אינם מזהים את עצמם עוד ככאלה.** כמובן שייתכנו מצבים שבהם נמצא אדם שמעיד שגדל בבית מסורתי וכיום הוא מסורתית-דתי למרות שלמעשה לא שינה את אורח חייו; יש לזכור כי אנו עוסקים בבני אדם ולא במכונות, והתשובות אינן יכולות להיות מדויקות באופן חד-משמעי. עם זאת, אין ספק שהמבט הרחב מאפשר לראות את ההבדלים שיש בין קבוצות אלה, כשאלה אינם מזהים את עצמם עם הקבוצה השנייה.

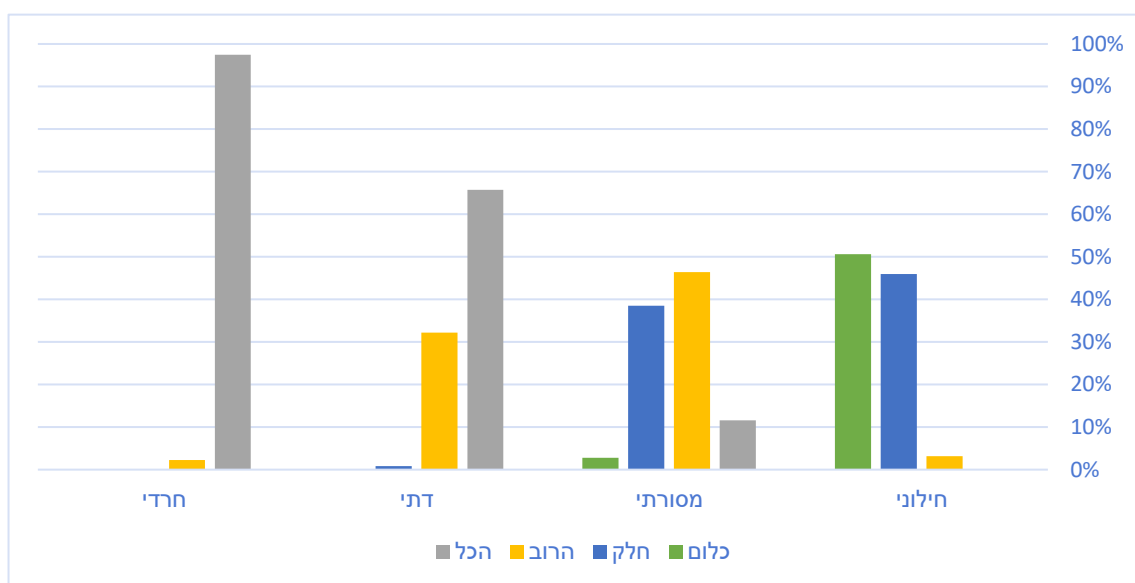
מבט מקרוב על הקטגוריה "מסורתית" מעלה כי למסורתיים ישנם מאפיינים הנמצאים בין הדתיים לחילוניים, בחלקם הם קרובים יותר לדתיים ובחלקם לחילוניים. כך למשל, בסקר PEW כמעט 33% מהמסורתיים טוענים כי הדת "חשובה להם מאוד", וקרוב ל-50% טוענים כי היא די חשובה, זאת לעומת 1.4% בלבד מהחילוניים שהדת חשובה להם מאוד ו-18.8% שהדת די חשובה להם. עם זאת, הם עדיין שונים מאוד מהדתיים ("חשובה מאוד" 87.7%, די חשוב 11.6%) והחרדים ("חשובה מאוד" 97.9%).

טבלה ט: "עד כמה חשובה הדת בחיים" לפי רמת הדתיות, PEW 2016 (נתונים גולמיים)

נתון נוסף בסקר PEW מעלה כי יותר מ-46% מהמסורתיים שומרים על רוב המצוות, להגדרתם, וכ-38% שומרים על חלקן. (יחד עם זאת, מתברר גם כי בקרב הציבור הדתי רק 65.8% שומרים על כל המצוות ו-32.2% שומרים על רוב המצוות, לעומת הציבור החרדי בו 97.5% מהנשאלים שומרים על כל המצוות).

טבלה י: "רמת שמירה על המצוות" לפי רמת דתיות, PEW 2016 (נתונים גולמיים)

בסקר ה"למ"ס מופיעה הקטגוריה "מסורתי-דתי". אולם כשבוחנים קטגוריה זו מקרוב מתברר כי אף היא אינה מוגדרת כל כך. על פי נתוני הסקר החברתי משנת 2018, 42% מבין אלה שגדלו בבתים דתיים וכיום מגדירים את עצמם כ"מסורתיים-דתיים", דיווחו כי במהלך חייהם מידת הדתיות שלהם לא השתנתה, ו-14.9% טענו כי הם נעשו יותר דתיים! זאת למרות שהם טוענים כי גדלו בבתים דתיים וכיום הם רק מסורתיים-דתיים, רמה דתית נמוכה יותר לכאורה.

כדי לבדוק האם הנשאלים אכן אינם רואים הבדל בין שתי הקטגוריות, בחנו את הנתונים ההפוכים. מתברר כי מבין אלו שגדלו בבתים מסורתיים-דתיים וכיום מגדירים את עצמם דתיים, 86.4% טוענים

כי הם נעשו יותר דתיים. מכאן שישנה הבחנה ברורה בהבדלים ברמה הדתית שבין "דתי" ל"מסורתי-דתי". ניתן להסיק כי הקטגוריה מסורתי-דתי הינה בעלת נטייה גדולה יותר לדתיות, והגבול בינן לבין הקטגוריה "דתי", לפחות בחלקו, עשוי להיות מטושטש.

קטגוריה נוספת, של "חילוני-מסורתי", מופיעה בסקר של רוזנר ופוקס, לצד הקטגוריה של "חילוני לחלוטין". נראה כי גם היא נמצאת בטשטוש מסוים מול הקטגוריה של "מסורתי-לא דתי" שמופיעה בסקר הלמ"ס, ואולי אף של מסורתי-דתי במידה מסוימת.

נספח ד: מבט רב-גילאי

נתון נוסף שיש לתת עליו את הדעת הוא חלוקת הגילאים בקרב העוזבים את הדת.

טבלה יא: הרמה הדתית של אלו שגדלו בבית דתי לפי גילאים, הסקר החברתי 2018¹⁷

גיל	חרדי	דתי	מסורתי דתי	מסורתי לא כל כך דתי	לא דתי, חילוני	סה"כ
20-24	..	15%	8.2%	10.7%
25-29	..	11.9%	9.8%
30-34	..	9.5%	11.1%	9.7%	12.6%	10.5%
35-39	..	9.7%	8%
40-44	..	8.6%	7.4%
45-49	..	6.9%	6%
50-54	..	6.4%	..	8.2%	..	7.2%
55-59	15.9%	5%	8.9%	15.7%	..	8.4%
60-64	..	6.2%	..	10.2%	..	7%
65-74	..	13%	16.9	15.2%	17%	14.1%
75+	..	7.7%	17.8	18%	..	10.9%
סה"כ	100%	100%	100%	100%	100%	100%

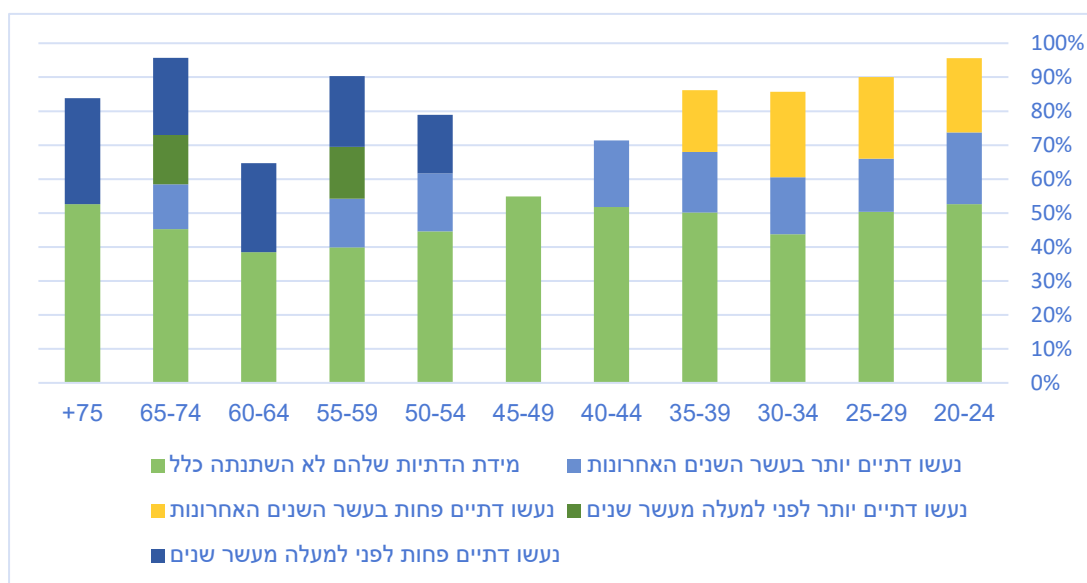
ניתן לראות כי 67.3% מאלו שגדלו בבתיים דתיים ומגדירים את עצמם כיום כ"מסורתיים לא-דתיים" הינם מגיל 50 ומעלה. השוואה של טבלה זו לדיווח העצמי שלהם על שינויים ברמת הדתיות מלמדת כי שיעור ניכר מקרב אלה המדווחים על ירידה ברמה הדתית במהלך חייהם (51.5%) הם בגילאי חמישים ומעלה. נתונים אלה מלמדים ככל הנראה על גלי חילון שהתרחשו בשנים עברו, ואינם בהכרח מלמדים על מגמה עכשווית.

גם הנתון על שינויים במידת הדתיות אינו יכול ללמד באופן מובהק על התחזקות דתית או נשירה, אולם יש בו כדי לתמוך בממצאים אחרים.

¹⁷ מתוך הסברי הלמ"ס: **משבצת ירוקה** "מעידה על טעות דגימה יחסית בין 15% ל-30%, רמת המהימנות של האומדנים נמוכה ויש להביא זאת בחשבון בשימוש באומדנים. **משבצת סגולה ובה (..)** מעידה על טעות דגימה יחסית מעל 30%, רמת המהימנות של האומדנים נמוכה מאוד והאומדנים אינם ניתנים לפרסום".

טבלה יב: שינויים ברמת הדתיות אצל אלו שגדלו בבית דתי לפי גילאים, הסקר החברתי 2018

סה"כ	נעשו דתיים יותר לפני למעלה מעשר שנים	נעשו דתיים יותר לפני למעלה מעשר שנים	נעשו דתיים פחות בעשר השנים האחרונות	נעשו דתיים יותר בעשר השנים האחרונות	מידת הדתיות שלהם לא השתנתה כלל	גיל
100%	21.9%	21.1%	52.6%	20-24
100%	24.0%	15.6%	50.4%	25-29
100%	25.2%	16.7%	43.8%	30-34
100%	18.2%	17.8%	50.2%	35-39
100%	19.6%	51.8%	40-44
100%	54.9%	45-49
100%	17.2%	17.1%	44.6%	50-54
100%	20.8%	15.3%	..	14.3%	39.9%	55-59
100%	26.2%	38.5%	60-64
100%	22.7%	14.5%	..	13.2%	45.3%	65-74
100%	31.2%	52.6%	75+
100%	16.0%	7.2%	13.4%	15.1%	47.7%	סה"כ

הנתון על שינויים במידת הדתיות אינו מלמד בהכרח על חזרה בתשובה או חילון, אולם יש בו כדי לתמוך בממצאים אחרים. ניתן לראות כי עד גיל 40 אנשים מדווחים על ירידה ברמת הדתיות בעשור האחרון, אולם מגיל זה ואילך כבר אין כמעט ירידה ברמה הדתית. במקביל, החל מגיל 50 אנשים מדווחים על כך שנעשו דתיים פחות לפני למעלה מעשר שנים. מכאן אולי אפשר ללמוד שעזיבת הדת מתרחשת ככל הנראה עד לגיל 40. לעומת זאת, התחזקות ברמה הדתית ממשיכה להתקיים גם בגילאים המבוגרים יותר. יחד עם זאת, כפי שראינו בטבלה ד לעיל, אחוזי החילון עד גיל 44 עומדים על כ-35%.

סרג'יו דלה-פרגולה ערך ניתוח משלו על נתוני סקר PEW.¹⁸ הוא מצא כי בקרב הדתיים אין מגמה של גידול ניכר וממשי, זאת לעומת החרדים שאצלם הגידול הוא ניכר ובולט ומכפיל את עצמו. יחד עם זאת, דלה-פרגולה מצא כי "כמעט ללא יוצא מן הכלל, בקרב כל קבוצות הגיל ירד שיעור בעלי הדתיות הגבוהה (חרדים ודתיים-לאומיים גם יחד)". התופעה מתרחשת בכל הגילאים, והיא משמעותית יותר בקרב הגילאים המבוגרים (70 פלוס) אך מופיעה גם בקרב בני 18-21. הקבוצה היחידה ששמרה על זיקה חזקה לדת היתה בני 30-49, תופעה שיכולה להיות מוסברת בכך שתקופה זו היא עיקר השנים שבהם מגדלים את המשפחה, ויתכן שיש קשר בין הדברים. בכל קבוצות הגיל, שיעור החרדים גדל באחוזים אחדים בעת הגיל הנוכחי לעומת זיעורו בעת הילדות, אולם שיעור הדתיים הלאומיים ירד בכל קבוצות הגיל. המשמעות היא שכל דור נולד יותר דתי מוקדמו, אולם במהלך חייו כל דור גם נעשה פחות דתי. פרגולה מסיים באומרו "השחיקה המתרחשת במגזר הדתי במהלך החיים חלה כולה בקרב הדתיים-הלאומיים ולא בקרב החרדים".

¹⁸ הארץ, 4.4.2019. מבוסס על מחקר שערך עם אריאלה קיסר: Keysar, Ariela, and Sergio DellaPergola. "Demographic and Religious Dimensions of Jewish Identification in the US and Israel: Millennials in Generational Perspective." *Journal of Religion and Demography* 6.1 (2019): 149-188.

- למ"ס, הסקר החברתי 2007-2019.
למ"ס, סקר כח-אדם.
- בן-דוד, דן. **עושים (לומדים) חשבון בישראל: מגמות דמוגרפיות מנוגדות וליבת לימודים**, מרכז שורש, נובמבר 2019.
- בר-לב, מיכאל, ולסלוי, אברהם. **עולמם הדתי של בוגרי החינוך הממלכתי דתי - דו"ח מחקר**. אוניברסיטת בר אילן, תשנ"ד.
- גרשוני, הלל. **הנתונים האמיתיים: אל תמהרו להספיד את החברה החרדית**, מידה, 26.1.2016.
- וינרב, אלכס ובלס, נחום. **מגמות שינוי ברמת הדתיות בחברה היהודית**, נייר מדיניות מס' 2/2018, מכון שאוב, מאי 2018.
- וינוגרד-ג'אן, תחיה וריץ', ישראל. **התרחקות מן הדת בקרב מתבגרים: גורמים אישיותיים, משפחתיים, חינוכיים וקהילתיים - דו"ח מחקר**, אוניברסיטת בר-אילן, דצמבר 2004.
- זלבה, מיכאל. **דמוגרפיה של הדתיות: תהליכי חילון בציבור הדתי והמסורתי**, (2016?), מרכז חות"ם.
- ליברמן, עדו. **מחקר בוגרי החמ"ד - העשור השלישי**. עבור החמ"ד, בשיתוף מרכז "מעלה", 2018.
- לסלוי, אברהם וריץ', ישראל. **סקר תלמידי כיתות י"ב בחינוך הממלכתי דתי - דו"ח מחקר**. אוניברסיטת בר-אילן, תשס"א.
- נתנזון רובי, איתמר גולה ורון לייזר (חוקרות: מינה צמח ודליה שיינדלין), "לאן זה הולך?", **מחקר הנוער הרביעי של קרן פרידריך אברט**, 2017.
- פינקלשטיין, אריאל. **כולם נשא הרוח? מיפוי כמותי של תופעת החילון ועזיבת הדת בחברה הדתית-לאומית**. נאמני תורה ועבודה, ינואר 2020.
- רוזנר, שמואל ופוקס, קמיל. **יהדות ישראלית - דיוקן של מהפכה תרבותית**, הוצאת דביר, 2018.
- שראל, מיכאל וגלבוע, ירדן. **האם קיים מעבר נטו משמעותי של יהודים בישראל בין קבוצת החילונים-מסורתיים-דתיים-חרדים? פורום קהלת למדיניות**, 2017.
- המחנה הדתי-לאומי בישראל 2014 - דו"ח מחקר**, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Israel's Religiously Divided Society, PEW Research Center, March 2016.

<https://www.pewforum.org/2016/03/08/israels-religiously-divided-society/>

Keysar, Ariela, and Sergio DellaPergola. "Demographic and Religious Dimensions of Jewish Identification in the US and Israel: Millennials in Generational Perspective." *Journal of Religion and Demography* 6.1 (2019): 149-188.

ראיונות אישיים:

יגאל אייזנמן, סטטיסטיקאי בצוות "הסקר החברתי" (למ"ס)

ד"ר עידו ליברמן

ד"ר שרגא פישרמן

ד"ר שלמה קניאל

שמואל רוזנר

מתן שמלצר, סטטיסטיקאי וכלכלן (למ"ס)